

הגדרת השעות בפוסקים

דרור דוד רבינו

לזכר דוד וסוליקה רבינו, עמי זגורי, הרה"ג נסים רבינו ראב"ד פריז ומו"ר הרה"ג מנחם ליבמן. תנצב"ה.

עיקרו של המאמר הינו ליקוט ועריכה ברורה של השיטות בפוסקים בנושא הזה, מפאת האריכות הרבה - לא נכנסתי במתכוין בעיון והעמקה בלשון שבכ"א ואחת מן הסוגיות בש"ס לאור דברי הפוסקים ורק פעמים ספורות במהלך סיקור הדעות והדיוק בלשון הראשונים והאחרונים מתוספות הערותי האישיות לאן דעתי (העניה בהחלט - במיוחד בנושאי תכונה) נוטה, ואנכי נער קטן לא אדע צאת ובא, על כן אבקש מן המעיין לדון אותי לכף זכות כיון שהשתדלתי באלו המקומות שיהיו דברי תואמים לשיטות אחרונים אשר מחזיקים באותה הסברה. פשוט וברור שאין בדברי כדי להכריע להלכה ואין מטרתו של המאמר אלא להרחיב את היריעה ולפקוח את עיני המעיינים ומורי ההוראה. כמו בכל נושא מובן מאליו שלא כל המקורות הנוגעים לסוגיא מובאים במאמר, אשמח לקבל הוספות והערות.

דעת הרמב"ם (והבנת האחרונים בדבריו) וסיעתו

נפתח בדבריו של ראשון קדום, רבי אברהם בן חייא הנשיא בעל ספר העיבור (מאמר א' שער עשירי) שהזכיר את עניין השעות הזמניות וכתב: "ואע"פ שאין הלילה והיום שוין במידתן תמצא כ"א מהן בפ"ע נחלק ליבי שוין ויהיה כל אחד ואחד מן הלילה בכל העולם מיבי שעות". עי"ש. הרמב"ם גילה דעתו בפירוש המשניות בברכות פ"א מ"ב וכתב: "ולדעת ר' יהושע עד שלוש שעות לפי שהוא סובר שפירוש הכתוב ובקומך שעה שכל בני אדם כבר קמו ויש שאינם קמים עד לאחר עבור שלוש שעות מן היום והם בני מלכים ולפיכך מותר לקרוא עד סוף השעה השלישית. ודע שכל השעות שנזכרו בכל המשנה אינן אלא שעות זמניות, ופירוש זמניות הן השעות אשר שתיים עשרה מהן ביום וכן בלילה, ונמצא אמרו עד שלוש שעות כאלו אמר עד שיעבור רבע היום בין בתקופת תמוז בין בתקופת טבת ועל דרך זה תדון בכולן". וכתב הרמב"ם גם בשו"ת (סימן קלד')

במהד' בלאוסימן מדי בפאה"ד¹): "וזה שכל השעות, שמזכירים החכמים בכל התלמוד, הן שעות זמניות ר"ל שבכל זמן יש י"ב שעות בלילה וי"ב שעות ביום, יהיה (אורך) היום אשר יהיה. אם יהיה ארוך, תהא כל שעה משעותיו ארוכה בהתאם לו, ואם יהא קצר, תהא השעה קצרה. ואלו השעות הן אשר קוראים התוכנים השעה הזמנית וקוראים אותן גם כן השעה הנטויה". במשנה תורה בהל' ק"ש (פ"א הי"א) לא הזכיר זאת בנושא סוף זמן ק"ש בדיעבד כפי שהזכיר בפייהמ"ש ואילו אח"כ בהל' תפלה (פ"ג הי"א) רומז את אופן החישוב הזה באמרו: "תפלת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה וזמנה עד סוף שעה רביעית שהיא שלישיית היום". ואמר הפני יהושע (ברכות ג'). במהדו"ב בד"ה "עד סוף האשמורה הראשונה" שברור לו שהרמב"ם חזר בו מכך שכל השעות הנז' במשנה הן זמניות עיי"ש באריכות שלמסקנה יש נידונים שיהיו יוצאים מן הכלל להרמב"ם, וכפי שנראה לקמן (וכך גם ידוע מבחינה היסטורית לגבי ימי הראשונים) השימוש הפשוט בשעות בתקופתו היה בשעות שוות (בנות ששים דקות תמיד), ויש באמת מקום לקושיא מדוע אי"כ לא ביאר זאת הרמב"ם לאורך ספרו משנה תורה כפי שעשה בפייהמ"ש. ויש לעיין באמת עד כמה יש הכרח ללמוד מן האמור בהל' תפלה לגבי כל שאר הזכורים של "שעות" במשנה תורה. אך יש להעיר שבהנחה וכתב הרמב"ם את התשובה הנ"ל לאחר שכתב את משנה תורה (וזאת בד"כ ההנחה היותר רווחת ביחס לתשובותיו) פשוט שיהיו דחויים דברי הפני"י לחלוטין. בתוך כתבי מהרי"א מקאמרנא² לא ברור מה היחס למסקנה לדברי הרמב"ם - האם דבריו בנושא השעות הזמניות בפייהמ"ש משובשים מפאת ההעתיקות ובמשנה תורה לא מזכיר זאת (כ"כ בזהר חי³) או שמא היתה זאת משנתו האחרונה של הרמב"ם להלכה למעשה

¹ . הרב שילת בספרו ראש דברך עמ"ס ברכות עמ' קסו' כתב שתשובה זו נשלחה לתלמידי רבינו אפרים מצור.

² במאמר זה יובאו דבריו לעתים קרובות. הדבר יכול להראות לא שגרתי, סתם בגלל שספריו לא מוזכרים כ"כ בדיונים הלכתיים הידועים לנו. אך מבחינתי הוא ייוצג כך כיון שדבריו המופלגים בנושא הזה הם אשר עוררו אותי לכתוב את המאמר, ובעיני יש חשיבות גדולה שהמעין יראה את דבריו, אע"פ שחלק מהנחות היסוד שלו לא מקובלות כ"כ - וזאת עיי"מ שיוסר המחסום התודעתי (או אולי - דעות קדומות) בנושא הזה. וז"ל בזהר חי (פירושו על הזהר): "ואין בעולם מציאות רק שעות שוות... ולא נמצא כלל בדברי רבינו בספר הי"ד מזה. כי שעות זמניות סותרות כל פינות הש"ס כמו שהאריכו בזה כל האחרונים בראיות ברורות מן הש"ס... וכן החכמים דומה חשבונם לחשבון התוכנים. כשאמרו שלוש שעות לענין ק"ש וארבע לענין תפילה וכן לענין חמץ ערב פסח וכיוצא בכל הש"ס... כך דעת האחרונים ובראשם רבינו בעל ש"ך. והשיטה מאירה ואין בדברי המשיג עליו שום טעם, אלא כריר חלמות, כי לא הבין כוונתו במכ"ת". וכו'

³ הנז' בהערה הקודמת. מצוטט מספרו של הרב ד"ר חיים יהודה ברל ר' יצחק אייזיק מקאמרנא, מצוין כלקוח מדבריו בפירוש הזהר בדף קנה' ע"ס שמות אך לא מצאתיו שם כ"א בתמצית עיי"ס בראשית דף רלא'. ויש להעיר שקשה (לפחות כיום) לומר שדברי הרמב"ם בפייהמ"ש משובשים מפאת טעויות המעתיקים - כיון שברור הדבר שכת"י הערבי של פיהמ"ש הוא או של הרמב"ם עצמו או שהרמב"ם הגיה אותו כו"כ פעמים. יעוין בפייהמ"ש לרמב"ם בח"א מהד' הגר"י קאפח זצ"ל בעמ' 6 161 במבוא. ויעוין

(שלחן הטהור וזר זהב ר"ס נח' ושם בסימן סו' סק"ד בזר זהב). משום מה רוב ככל האחרונים המביאים את שיטת הרמב"ם הנ"ל מתעלמים מדבריו בהל' תפילה ומזכירים רק את דבריו שבפיהמ"ש וגדולה יותר התמיהה לגבי האחרונים שלא הזכירו את שיטת הרמב"ם כלל והביאו דברי ראשונים אחרים בנושא השעות הזמניות (אולי כיון שלא היה בידיהם פיהמ"ש לרמב"ם מה שעוד יותר מפליא מדוע לכל הפחות לא הביאו את דבריו שבהל' תפילה. ראה את דבריהם בסוף הפסקא הזאת ובפסקא הדנה בשיטת בעל תה"ד וסיעתו), וככל הנראה אולי ע"י חילוק בסברא דלגבי תפילת שחרית תלוי לוח הזמנים בשמש דתלויה גם בשעת חצות בדיעבד בניגוד לזמן ק"ש (הקשור לשעת הקימה של בני מלכים. וזכר לדבר נמצא בדברים שנכתוב לגבי שיטת מהרי"ל ובפסקא הדנה במנהג בימי התלמוד והראשונים ובהסבר שנתנו האחרונים ללשון בתמוה של הט"ז סימן תמ"ג ע"ש היטב) משום שלדעתם אין להבין את דבריו ככלל בשאר המקומות כפי שקבע בהל' תפילה או (חרף הדוחק בלשון) או שמא בהל' תפילה מדבר הרמב"ם על ארבע שעות שוות (כפי שכשמזכיר הרמב"ם את שעות השנה בהל' דעות - מדובר בשעות שוות. וע"ע בסוף הערה 19) ועל שליש היום שבימים הממוצעים דניסן ותשרי, אך בשאר השנה יסכים איתם הן בהל' תפילה וכ"ש בשאר מקומות שהשעות הן שעות שוות וכנראה גם שמספר השעות ביממה משתנה כפי אורכה. בעקבותיו של הרמב"ם אנו רואים את הסבר המאירי על דברי ר' יהושע מהמשנה הנ"ל (ברכות ט'): "עד ג' שעות פירוש עד שיעברו ג' שעות ר"ל רביע היום באי זה יום שיהיה הן טבת והן תמוז" כו'. כך רואים גם בלשון תוספות המובא בדברי שלטי הגיבורים על המרדכי בברכות דף כז' (באות ג'), כך רואים גם בדברי תוספות בברכות שראה בעל תרומת הדשן (ח"א סימן א'). עיין לקמן בשיטתו) בימי חורפו, כך רואים בדברי האגור בסו"ס שכז' בשם תוספות ספרדיות וכך רואים גם בדברי מהרי"ל (שו"ת סימן קנב') בשם "הנימוקים" (עם אותן הראיות שהביא האגור בשם התוספות הספרדיות - דביום בו עמדה השמש ליהושע היו יב' שעות עפ"ד הגמ' בע"ז כה'. ובמדרש בסדר עולם רבה יא' נאמר שהיה זה בתמוז. ושמא ראו את אותו המקור בדברי החכם הספרדי בעל נימוקי יוסף אך לא נודע לי מקום הימצאו. ולא נודע גם מקום המצאם של התוספות אשר הביא שלה"ג ותה"ד). ובתה"ד ומהרי"ל הנ"ל מובאים דבריו של ר"י בעירובין (נו'. תוד"ה "ואין בין") שהסתפק שמא יש ביום יב'

בתשובת כת"י של הגר"ע יוסף שליט"א המובאת בילקו"י ח"א סימן נח' בהערה ג' לגבי הפקפוק בתרגום המשנה בה אנו עוסקים, ושצ"ל כתוב "שעות שוות"! וכך הבין משו"ת מהר"י פראגיי סימן מ"ז ומבית דוד על המשניות. אך הבנה זאת תוקנה בשארית יוסף ח"יב עמ' קי"ד. ובאמת לא עלה על דעת מהרי"י פראגיי והבית דוד לומר כך. וע"ע בהערה 4 בסימן מ"ד בשו"ת הרמב"ם במהד' פאה"ד.

שעות זמניות תמיד (והבינו שהתלבטותו היא להלכה למעשה בכל מקום ולא דוקא בנושא תקופות ומזלות) וז"ל (הסברים בסוגריים העגולים): "וקשה לר"י דאם יש לעולם בין ביום קצר ובין ביום ארוך י"ב שעות (-זמניות) ביום וי"ב שעות בלילה **אם כן אין התקופות שוות!** ולעולם האחת ארוכה מהאחרת (ולדוגמה-) שאם תפול תקופת ניסן בתחלת ליל ד' (לפי זה הגמרא קובעת שאז-) תפול תקופת תמוז בז' שעות ומחצה בלילה (משום שתקופת ניסן חייבת ליפול על תחילת אחד מרבעי היום, וממילא בחלוף צ"א יום ושבע שעות וחצי קובעת הגמרא שתקופת תמוז תחול ממילא ברגע הנ"ל. וכן קבעה הלאה, בסיום תקופת תמוז, שלאחריה-) ותקופת תשרי בג' שעות ביום (ואם כן, סכום הזמן שמנו התקופות הן-) הרי במקום ז' שעות ומחצה הקטנות שבלייל תמוז (משום השעות הזמניות הקצרות שבליילות הקיץ ממילא מסתכם אורכה של תקופת ניסן שנגמרה בליילות תמוז כך ששבע השעות וחצי הנוספות לצ"א הימים יהיו פרק זמן קצר ביחס לאורכן של שבע השעות ומחצה הנוספות לצ"א הימים שבסוף תקופת תמוז אשר היו אז שעות זמניות ארוכות יותר). שלא נפלה תקופת תמוז בתחלת לילה (כיון שבאותה השנה חלה לפני תקופת ניסן בתחילת הלילה, ועל פי החישוב בעקבותיה תחול תקופת תמוז באמצעו), (ולסיכום -) אנו משלימין לה (לתקופת תמוז) צ"א יום וז' שעות ומחצה בלילי תשרי שהן בינוניות (והעולה מן האמור הוא-) וגם בז' ומחצה שבסוף תקופת ניסן העודפות על צ"א היו קצרות ובתקופת תמוז היו בינוניות! (ואפשרות בעייתית אחרת לחישוב השעות כאשר אז אמנם יהיו תקופה וחברתה בעלות אורך זהה-) ואם נאמר שהשעות לעולם שוות (וסכומן משתנה כפי אורך היום, ולדוגמה: (וביום ארוך (בקיץ, או-) ובלילה ארוך (שבחורף) י"ח שעות ובלילה קצר ו' או להפך (-כשהיום קצר) לא משכחת (מ"ש הגמ') הא דאמרת אין תקופת ניסן נופלת אלא כו' אין תקופת תמוז נופלת אלא כו' (כיון שאם תיפול תקופת ניסן בתחילת הלילה הרי שבחלוף צ"א יום ושבע שעות וחצי עלולה תקופת תמוז לחול כבר בתחילת היום מפאת הלילה הקצר ולא בשבע שעות וחצי בלילה כדברי הגמרא!) [וכן (לא יתכנו דברי הגמרא לגבי-) שארי התקופות כולן] (ובעיה נוספת הקיימת בחישוב השעות כשעות שוות כשסכומן משתנה כפי אורך היום-) וגם לא משכחת הא דאמרינן בפרק מפנין בסופו (שבת דף קכט:) דבתלתא בשבתא ובמעלי שבתא קאי מאדים (המשמש במחזוריות כל שבע שעות) בזוגי (כיון שאז מצטרפים שני נתונים בעיתיים כשבמחזוריות השליטה של המזלות נופלת השליטה של מזל מאדים, הממונה על הפורענויות, על השעות הזוגיות בהן יש רשות לשדים) ובשאר יומי לא קאי ולפי זה משכחת לה נמי דבשאר יומי קאי ובהאי לא קאי (ואם באמת אמור מזל מאדים לשלוט בשעה זוגית באותו היום הרי

שלפעמים כשמספר שעות הלילה הקודם הוא אי זוגי ממילא מאדים יפול בשעה אי זוגית - דבר הנוגד את קביעת הגמרא).

דעת הרא"ש ור' יהודה שירליאון

תוספות הרא"ש בברכות דף ג'. ד"ה "כיון שהגיע" כתב: "דארבע רוחות מנשבות בכל יום רוח מזרחית בשש שעות ראשונות ורוח דרומית בשש שעות אחרונות... מכאן משמע שלעולם יש יב' שעות ביום ויב' שעות בלילה וכן משמע בפרק מפנין גבי שצ"ס חנכ"ל דקאי מאדים (נזוף)[בזווי] וכן ר' יהושע דקאמר במתניתין ג' שעות ולקמן בפרק תפילת השחר דקאמר תפילת שחר עד ד' שעות ואם היו השעות משתנות לפי סדר היום היה לו להזכיר שליש היום ורביע היום" ובלשון כמעט זהה לחלוטין כתב גם ר"י שירליאון⁴ והם בעצם אומרים שלאור הקושי שבחישוב השעות כזמניות (עיי' לעיל בדברי ר"י בקושי האחרון) י"ל שביום יש לעולם יב' שעות, וכן מפאת הקושי מדוע כתב התנא לשון של שעות (ר' יהושע בטי: בברכות) ולא לשון ברורה של חלקי היום כ"רבע". וההבנה המתבקשת בדבריו היא שחישוב סך שעות היום הוא א"כ בשעות שוות - שש שעות שוות לפני חצות יחול היום ושש שעות שוות לאחר חצות יגמר (היכן שהוא ראיתי שבאמת אין המילים יום ולילה מקבילות לאור וחושך, ושלכן נאמר "ויהי ערב ויהי בקר" טרם נבראו מאורות ברקיע השמים), הן בחורף והן בקיץ. ועפ"י יקוימו זמני המצוות במהלך היום כק"ש ותפילה וכו' (ושיטת חישוב כזאת מובאת לקמן בדברי היעב"ץ וסיעתו)⁵. הבנה זאת בדברי הרא"ש (והוא הדין בפשטות לגבי הבנת ר"י שירליאון שכתב היד בו נמצאים דבריו בנושא זה לא מצוי כ"כ ובספר ברכה משולשת לא מובאים הדברים בתוס' ר"י שירליאון) נמצאת בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ב סימן כ'). וטען שמפקפק בדיוקם של כת"י מסוג זה עיי"ש וה"ה א"כ לגבי תוס' ר"י שירליאון) וזאת גם דעת הגר"ע יוסף שליט"א כפי שמובאת בהסכמתו לס' זמנים כהלכה (של הר"י פרופ' יהודה לוי) ובתשובת כת"י שלו בס' ילקו"י (הנ"ל בהע' 3), וכ"כ בס' הזמנים

⁴ את דבריו קראתי לקראת סיום הכתיבה בראותי את הדברים שכתב הרב קורן שליט"א בקובץ יד יצחק עמ' 52 הע' 13 בהקשר לנידון דידן.

⁵ ויעוין לקמן בדברי המשכנות יעקב (בדיון לגבי מיקום השעות) שיש אפשרות נוספת בהבנת מיקום שעות היום והלילה לשיטה הזאת.

בהלכה (הר' בניש, ח"א עמ' קז') ובהערה ט' של ר' אברהם אבא זיס על שלחן הטהור סימן נח'. אך הר' זלמן קורן שליט"א (לו נתונה תודתי על הזמן שהקדיש לי בליבון הדברים) טען שאין זאת ההבנה ברא"ש (דבריו בנספח לשו"ת התשב"ץ ח"א מהד' מכון ירושלים עמ' תכ' הע' 53 וציין שכך גם הבין הר"י מנת בספר זמני ההלכה למעשה) וזאת משום שתוס' הרא"ש במסכת עירובין (נו'). גם הוא הסתפק כר"י שם, ויש לדייק בפשטות בניסוח הרא"ש כאן בברכות שמכריע כבאפשרות השניה. ואה"נ מתוך כך שהתנא לא מחלק את היום ל"רבע" וכד' מוכח בפשטות ששעות היום הן יב' שעות שאורכן משתנה כפי אורך היום. ור"ל הרא"ש שאם היו מתוספות שעות לפי אורך היום היה התנא צריך להשתמש בלשון של "רבע היום" ע"מ שלא נתבלבל (וההנחה היסודית המסתתרת בדבריו לפי"ז היא שסוף זמן ק"ש משתנה באופן יחסי כפי אורך היום ודברי הרב קורן בנויים על הרעיון הזה) וכיון שהשתמש התנא בלשון של שעות על כרחינו שיש יב' שעות זמניות ביום. אך הדיוק הזה לא הכרחי כיון שהרא"ש היה לדבריו צריך לכתוב "ואם היו מתוספות או פוחות השעות" והלשון "משתנות" עלולה להורות שהרא"ש דוחה את האפשרות שהמושג שעה הוא מושג גמיש ומשתנה כפי אורך היום, ואז הרא"ש מכריע שלא כפי אף אחת מן האפשרויות הנז' בעירובין בדבריו (ובדברי ר"י הידועים) כיון שבשתיהן היה דוחק לדעתו. וגם אם נסבירו כדברי הר' קורן לא ברור מדוע למסקנה להרא"ש יש יב' שעות זמניות? מני"ל שדבריו במס' ברכות באים כמסקנה סופית ביחס לדבריו בעירובין ולא להיפך (ואז יוגדר כמסופק, כפי שהגדירו תה"ד ומהרי"ל את ר"י כנ"ל)? אך ראיתי את תוס' הרא"ש בסנהדרין (דף מא') שם קובע שמנין השעות מתחיל בעה"ש, ואם באמת כוונתו היא שהיום בעל שש שעות שוות לפני ואחרי חצות – לא יתכנו הדברים גם א"נ שכוונתו לימי ניסן ותשרי (אלא א"נ שהשויון בין יום ללילה באלו הימים לא מחייב בכל הנוגע למנין השעות ההלכתי – ואין להאריך בזה), והעולה מן האמור הוא שההבנה של הרב קורן היא היותר מסתברת בדעת הרא"ש.

אפשרות להבנה הנ"ל בסיעת ראשונים הדנה באורך עונת הוסת

רבינו חננאל במס' שבועות (יח';, ועיין בדבריו המובאים בחי' הרשב"א בנידה נד'). כתב: "תי"ר והזרתם את בני ישראל מכן אמרו אזהרה לבני ישראל שיפרשו מנשותיהן סמוך לווסתן וכמה אמר רבה עונה ופירש משמיה דר' יוחנן בסוף מסכת דע"ז בענין

כדרך שאמרו בטהרות כך אמרו ביין נסך וכמה או יום או לילה ואסיקנא לעולם יב' שעה וזה השמועה בנדה פרק תנוקת". והראב"ן גם הוא כתב (סימן שיח') בסוגיא הזאת "תניא והזרתם כו' וכמה עונה אמר ר' יוחנן או יום או לילה שאם וסתה ביום יפרוש לילה שלפניו ואם וסתה בלילה יפרוש יום שלפני הלילה בזמן תקופת ניסן ותשרי שהיום והלילה שוין אבל תקופת תמוז וטבת שאין לילה ויום שוין חצי יום וחצי לילה לפני הווסת". בהגהות מימוניות בהל' איסורי ביאה פ"ד הי"ב ובפוסקים ביו"ד סימן קפד' מובא שהראב"י"ה גם הוא סובר כך. והעלו שלפי דעתו (והוא הדין בפשטות גם לגבי ר"ח והראב"ן שהלכו לפי אותה הגמ') לעולם אורכה של עונה יב' שעות שוות, ולכן ממילא בימי תמוז או טבת החישוב הוא כאורך של חצי יום וחצי לילה אשר תמיד מסתכמים באורך של יב' שעות שוות⁶, ואורך העונה לענין וסתות לא משתנה לקולא או לחומרא בתלותו באורך היום או הלילה כפי שהרמב"ם (שם) ושאר ראשונים קבעו. הש"ך שם בסק"ז האריך בהסבר דברי הראב"י"ה (האביאסף) וכותב: "ומה שלא הזכירוהו הפוסקים אין ראיה דבסתם יום ובסתם לילה מיירי ואה"נ דבתקופת תמוז וטבת יש לחשוב שעות זמניות וכה"ג מצאנו בכמה דוכתי בש"ס ופוסקים כגון לענין קריאת שמע בא"ח ר"ס נ"ח ולענין חמץ בע"פ בא"ח סימן תמ"ג ס"א בהג"ה ולענין חישוב תקופות וכה"ג טובי" וכןקודות הכסף כתב: "ורצה לומר שאם וסתה ביום בתקופת טבת שהיום אינו אלא ט' שעות כשבאת לחוש פעם שנית לא סגי ביום לחוד אלא צריכה לפרוש שעה ומחצה קודם היום עד שעה ומחצה בתחלת הלילה". והאחרונים הסבירו (ובמנחת אלעזר ר"ס סט' ועד אחרונים אף הגיהו את לשון הש"ך) שכשכתב שבתקופת תמוז וטבת יש לחשוב "שעות זמניות" דהיינו "שעות שוות" (וכפי ההסבר הראשון המובא לעיל ברא"ש ו"שהיום לווה מן הלילה והלילה מן היום"⁷). גם כאן הר' קורן (בנספח הנז' בפסקא הקודמת) מעיר שאין כונת הש"ך שקביעת אורך היום וחלוקתו לגבי סוף זמן ק"ש וכו' כפי הקביעה שלו לגבי אורך עונת הוסת. ור"ל כנראה שבשלב בו הש"ך אומר "ואה"נ" - עובר אז לדבר על הנושאים שמזכיר בהמשך (ק"ש וכו') ומדבר לכן כבר על החישובים המוכרים לנו בשעות זמניות. וזאת באמת הבנה המתבקשת לאור המלה "זמניות" שכתב הש"ך. אך יש לעיין מה הכריח את

⁶ ע"ע ביחס לשיטתו בדרישה שם בסוף דבריו באות ב' באפשרות לדרך חישוב נוספת וע"ע בט"ז ובאריכות באבן שלמה על הראב"ן אות א' במס' נדה ובשם החת"ס.

⁷ לשון הש"ך שם הלקוחה כנראה מן מדרש הנמצא בויקרא רבה פרשה כו' אות ד' ובמקומות רבים במדרשי חז"ל.

וע"ע בלחם שמים ליעב"ץ בסוף דבריו בפ"א מ"ב בברכות שהשיג על הש"ך, אע"פ שהסכים עם מסקנתו לגבי חישוב השעות להלכה, בכך שודאי הפוסקים הנז' בסימן נח' ועוד חולקים על כך והולכים אחר שיטת הרמב"ם בחישוב השעות. וע"ע בשו"ת חת"ס חאו"ח סימן קצט' המנמק את לשון הש"ך מדוע ניסח א"ע דוקא במילים הללו ולא בשעות שוות.

הש"ך לדבר פתאום על חישוב השעות לגבי ק"ש לדברי הר' קורן? ואע"פ שלדבריו תתורץ התימה העצומה מדוע הבין כך הש"ך בפוסקים (ראה הע' 7), אך הסיבה הפשוטה שבגללה הבינו אחרונים רבים אחרת ממש"כ הר' קורן היא משום שניסה הש"ך למצוא הצדקה לכך שלא הזכירו הפוסקים את שיטת הראב"ה, וחלק מן הרעיון שלו היה להביא דוגמאות להצדקת החישוב הזה כך שיהיה זה דבר המובן מאליו ולא נראה שהביא את ק"ש וכו' בהנגדה למש"כ עד עתה. אין בדברים הללו עדיין דחיה לשיטת הר' קורן אך יש להעיר גם מדוע הש"ך מזכיר בחדא מחתא את אופן החישוב המצוי של ק"ש ביחד עם אופן החישוב של התקופות, שהוא כפי חישוב השעות כשוות (כדברי התוכנים שיובאו בהמשך המאמר)? וגם אם נאמר שהולך הש"ך ע"פ דברי ר"י הנ"ל או כדברי שו"ת מהרי"ל סמן קנב' אשר הסתפקו האם יש לחשב את שעות היממה לגבי תקופות וכו' כשעות שוות (ואולי הבין כך בלשון הרמב"ם בתשובה הנ"ל)? - עדיין מדוע שיכתוב הש"ך חד משמעית שמחשבים את שעות היממה לגבי תקופות בשעות זמניות? בסו"ס א' במרדכי בריש ברכות מזכיר את דעת ר"ת וראב"ה לגבי תחילת זמן ק"ש וערבית מפלג המנחה. ושם בחידושי אנשי שם באות א' כתב שלפי דעת תה"ד יש חישוב אשר לפיו אפשר ללמד זכות גם על מי שיקדים את תפלת ערבית מעבר לשעה ורבע ע"ש. ולדבריו יוצא שהבין בפשטות שהמרדכי ור"ת וראב"ה חישובו את שעות היממה בשעות שוות (אלא שלדעתו - בניגוד לש"ך - החישוב לפיו הנ"ל הלכו הוא כפי שיטת החישוב של תה"ד שדבריו יובאו בהמשך המאמר) ושרק בדברי תה"ד (ח"א סימן א') מובאת בנוסף איזה שיטה אשר על פיה החישוב שונה - וזאת שיטת החישוב של שעות הזמניות אשר הביא תה"ד רק כלימוד זכות על המקדימים להתפלל ערבית לפני זמנה. נוסף שגם מלשון השואלים של הרמב"ם בתשובה הנ"ל משמע שלא היתה להם ההנחה הפשוטה שהשעות הן שעות זמניות (מה שמסביר מדוע הוצרך לפרט זאת הרמב"ם בפיהמ"ש ואיזה הנחת יסוד הוא בא לשלול) ולכן היה מקום לשאלתם: "שאלה מאמר החכמין ז"ל בחמש חמה במזרח ובשבע חמה במערב שית יומא בי קרנאתה, האם זה בקיץ ובחרף כאחד? וכן אומרם חמה בראש כל אדם, האם זה בקיץ ובחרף?"

דברי מהר"ח אור זרוע

בשו"ת מהר"ח או"ז סימן קפה' כתב: "תוספת שבת ויום הכפורים וימים טובים דאורייתא. וכתב בספר המצות דשיעור תוספת לא נתפרש והרב ר' אברהם ברי' עזריאל

זצ"ל כתב בס' ערוגת הבושם שיש בירושלמי שצריך להוסיף שתי שעות דהיינו אחד מי"ב חלקים. דכ"ד שעות ליל שבת ויומו יליף לה משביעית שמוסיפין חדש ל"י"ב חדשים". ובדבריו רואים בבהירות שהחישוב הוא על פי שעות שוות ומפרש את המילים "שתי שעות" כאחד חלקי שתיים עשרה מאורך היממה. ובשו"ת מהרי"ל סימן קנ"ב משום מה כתב (ועיין לקמן בדברינו לגביו) "ומהנהו (שעות זמניות) משערינן פלגא המנחה ותוספת שבת ב' שעות לכל הקודם כדברי מהר"ח". וכנראה שרק עצם הרעיון של תוספת ב' שעות לקוח מן המהר"ח או"ז (שהוא "לכל הקודם" - הכי מקדים לענין תוספת שבת) אך לא עצם דרך החישוב (ובאגור בסימן שס"א ציטט את מהרי"ל וכתב "מהר"ם" במקום "מהר"ח" אך אין דברים קרובים לזה במהר"ם). לצורך הענין חיפשתי בערוגות הבושם המובא לעיל בדברי מהר"ח אך לא מצאתי בינתיים בדבריו קביעה שאורך תוספת שבת עד שעתיים (ועי"ש בהוצ' מקיצי נרדמים ח"א עמ' 185-186) ובטח שלא בנושא אופן החישוב.

שיטת תרומת הדשן וסיעתו ופוסקי דורו

בשו"ת תה"ד בח"א סימן א' בנסיונו לתרץ את מנהג הקדמת תפילת ערבית ג' או ד' שעות לפני צאת הכוכבים כותב: "ובימי חורפי, ראיתי בתוס' בברכות בפ"ק, דיש רוצין לומר דבימי הקיץ שהימים מאריכין, אנן מחשבינן שעות הלילות לשעות קטנות, ושעות היום לשעות גדולות. בדרך זה שלעולם יעלו י"ב שעות ללילה, וי"ב שעות ליום. וכן הועתק לי, תשובה מאחד מהגדולים, שהשיב ג"כ לחשוב היום, לעולם רק ל"ב שעות, אפי' לימים ארוכים, לענין פלג המנחה. ובתוס' כיצד מעברין (הנז' בפסקא הראשונה) מדקדק בזה, לענין התקופה היאך מחשבין השעות ליום ולילה בימים ארוכים וקצרים, ע"ש. ולפי חילוק זה היה ליישב" כו' ונראה שחישוב השעות בשעות שוות היה נראה לו מובן מאליו והתייחס לזאת השיטה של חישוב השעות כזמניות כשיטה שהמרכזיות שלה והחשיבות שלה בעיניו לא משמעותית. ביתר שאת רואים זאת שם בתשובה קכ"א כאשר יש לו התלבטות בהתחלה כיצד יש לנהוג לגבי תחלת זמן איסור חמץ בערב פסח האם יחול בשעה רביעית מן הבקר כשהיא קודמת בהרבה משעה שניה לפני חצות. והרי לפי שיטת החישוב של שעות זמניות הזמן הזה (שעה רביעית מהבקר ושעתיים לפני חצות) הוא היינו הך ובמה שתפקו השואלים ובמה הסתפק המשיב? אלא על כרחך

משום שמחשב את שעות היממה על פי שעות שוות. ובנוסף לכך אנו צריכים להגיד שמבחינתו הבקר מתחיל מהנץ החמה⁸ ולא בשעה קבועה לאורך כל השנה כפי השיטה הנז' בדפים הקודמים (וכך הבינו את תה"ד תלמידו הלקט יושר או"ח הלכות פסח עמ' 78, הדרכי משה בסימן תמג' אות א' והט"ז שם בסק"ג. ובניגוד לבית יוסף בסוף ד"ה ומ"ש בסימן תלא' אשר אמר שהרמב"ם ודבריו הידועים בפייהמ"ש תואמים לשיטת תה"ד - רעיון בלתי אפשרי נוכח הדברים שהבאנו - והיה אפשר לתרץ שתה"ד מדבר על חישוב ד' שעות שוות מן הבקר העומדות כסתירה לחישוב של ב' שעות זמניות לפני חצות - וכיון שהכריע תה"ד ע"פ החישוב השני לכן כונת הבי"י היא שלמסקנה הלכתית גרידא מסכימים הרמב"ם ותה"ד אך לא בכללי חישוב השעות והגדרתן. אך התירוץ הזה דחוק ביותר והחילוק הזה בין חישוב של ד' שעות שוות מן הבקר לעומת ב' שעות זמניות לפני חצות לא מוזכר כלל בדברי תה"ד, והדוחק נשאר גם א"י שבסברא הבין תה"ד שהשעות עליהן מדברים חז"ל בדברים על "אדם טועה ב' שעות" שהן זמניות, דרואים שהבי"י כותב שהוא מסיק מדברי הרמב"ם שהשעות צריכות להיות זמניות ושד' שעות הן שליש היום, ובעל תה"ד לא הסכים עם הרמב"ם בשתי ההנחות האלה! א"כ מדוע כתב הבי"י "וכן הוא דעת בעל תה"ד"? ועי"ש בדרישה באות ב' ובב"ח בסד"ה "כתיב" שם). ואמר הט"ז הנ"ל (בסוגריים) שגם בח"א סימן קסז' קבע כך תה"ד את הגדרת השעות עי"ש. ולמסקנה מוצאים אנו שיטה שלישית בחישוב שעות היממה אשר נקבעות כפי אורך היום - וככל שהיום יאריך - כך יתוספו שעות (וחז"ל כבר מדריכים כיצד לעשות את החישוב - אם החישוב מן הבקר והלאה או בספירה לאחור מחצות/מסוף היום - וכפי שרואים לאורך הדיונים של בעל תה"ד). ספר האגור גם הוא התייחס לנושא זה והלך בעקבות בעל תה"ד ובהלכות תפילת ערבית בסו"ס שכז' כתב: "ואם באת לתת טעם למנהג הרע הזה (הנז' גם בח"א סימן א' בתה"ד) כי בזמן הקיץ תחלק היום ליי"ב שעות גדולות כמו בימי החורף ליי"ב שעות קטנות כמו שמצאתי בתוס' ספרדיות שכל שיעורי שעות שאמרו חכמים מתחלקין לפי השתנות הימים... אע"פ שר"י היה מסופק לענין התקופה פי' כיצד מעברין מ"מ... אפילו לדעת זו המתפללין ערבית קודם שעה וחצי לפני צאת הכוכבים תם לריק כוחם" כו'. ובהל' שבת סימן שסא' חזר האגור על הרעיון: "כתב גדול בדורו מהר"י מולך לפי דעת התוס' בפרק תפילת השחר יכול לקבל עליו את השבת מפלג המנחה ולמעלה לדעת מהר"ם ב' שעות קודם הלילה שהוא חלק יב' מכל יום השבת שהוא כד' שעות". ויש לברר האם מהר"י

⁸ בנדון הזה לפחות - וכפי שהוכיח בסי' מעגלי צדק של הר' קוסובר בעמ' יט' וראה גם בספר הזמנים בהלכה ח"א פי"ג בשיטתו בהע' 1 ויש לברר כיצד לפי"ז נסתדר עם לשון הלקט יושר בעמ' 78 שכותב שבעל תה"ד פסק שאת השעות סופרים מעה"ש בני"ד. ואכמ"ל בשיטת תחלת היום לבעל תה"ד.

מולן ומהר"ם סוברים כך או שמא המשפט האחרון הוא הוספה של בעל האגור, אך לאור דברי מהרי"ל (מהר"י מולן) בתשובה קנב' ברור שאין זאת דעתו. ולאור מש"כ בפסקא העוסקת בדברי מהר"ח או"ז - אם נניח שמדובר באגור באמת במהר"ם עצמו הרי שיש סבירות שמאיפה שהוא ציטט מהרי"ל את דבריו אך לא סבר כמותו בדרך החישוב או שהמשפט האחרון הוא באמת הוספה של האגור. אך בהנחה שיש כאן שגיאה וצ"ל מהר"ח במקום מהר"ם - ממילא ידוע לנו המקום ממנו מצטט האגור את מהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות סימן מה' אות ד' וכן מתשובה קנב') וממילא ידוע לנו שהמשפט האחרון לקוח ממהר"ח עצמו מילה במילה. אין אני יודע איזו אפשרות מן השתיים עדיפה כשאנו נאלצים להמציא שגיאת כתיב מפאת הדוחק (כפי שהגיה המהדיר בשו"ת החדשות הנ"ל בהערה 4. ובכל אופן ע"פ האפשרות הראשונה יוצא שגם ע"פ מהר"ם חישוב שעות היממה הוא ע"פ שעות שוות!). דברי מהר"י ברונא הובאו יחד עם דברי רבו, בעל תה"ד, בדר"מ סימן תמג' אות א', לגבי זמן איסור חמץ בער"פ ולדעתו השעות מוגדרות בסוגיה כשעות שוות. אך בניגוד לבעל תה"ד סובר (לחומרא) שאת ד' השעות סופרים מן הבקר בימים הארוכים. ואפשר היה לומר שמחשב את השעות למסקנה כשעתיים לפני חצות (וכתה"ד) אך לדעתו הבקר מתחיל בשעה קבועה שש שעות לפני חצות, ולכן שעתיים לפני חצות הן באמת ד' שעות מתחילת היום. חיפשתי את הדברים הללו בתשובותיו ולא מצאתי להם זכר (ושמא אין אלה דברי מהר"י ברונא?). בדברי היעב"ץ במור וקציעה (שם) רואים שהבין את דבריו כפי האפשרות הראשונה שהבאנו וכפי ששמע מדברי הדר"מ. בשו"ת התשב"ץ ח"א סימן קט' מזכיר גם את נושא החישוב ע"פ שעות שוות ואומר: "דע כי חכמי תכונת הגלגלים יש מהם שעשו התחלת היום או בחצי היום או בחצי הלילה לפי שכל המקומות שהם על אורך אחד ואין ביניהם שני כי אם ברוחב ר"ל שהם שוים במרחק מזרח ומערב אלא שהאחד יותר צפוני מהאחד אלו המקומות כלם ואפי' היו אלף אלפים חצי היום שלהם הוא שוה ברגע אחד וישתנה שחרם וערבם... ועוד שלעולם יש מחצי היום לחצי הלילה י"ב שעות שוות בכל עתות השנה. כי מה שיוסף חצי האחד יגרע חצי האחר. ועוד יש להם תועלת זה בענין מצעדי המזלות. ויש שמחלקים היום והלילה כ"ד שעות שוות ויקראו אלו השעות שעות בינוניות או שוות כי לא יוסיפו ולא יגרעו. אלא שהימים והלילות יוסיפו באלו השעות או יגרעו לפי מה שהן ארוכים או קצרים. שאם היום הוא ארוך יש בו הרבה שעות ואם הוא קצר יש בו מעט שעות וחשבון המולדות הוא ע"פ אלו השעות... ויש שמחלקים היום י"ב שעות לעולם וכן הלילה בין יהיו ארוכים או קצרים ואלו השעות קרויות זמניות כי לפי זמן השנה ישתנה שיעור השעה כי בטבת שעות היום קצרות מאד ושעות הלילה ארוכות מאד עד שתהיה שעה

אחת מהלילה קרוב לשעה אחת וחצי מהיום. ודבר זה אינו מזיק כלל בחשבון. כי כל חשבונות המולדות אינו אלא לפי חשבון השעות הבינוניות ולא עשו זה אלא להקל עליהם במלאכתם כשיראו עניין אחד מהלקות שיהי' דרך משל ברביע היום בחדש תמוז יאמרו בג' שעות מהיום ורוצה לומר בשעות הזמניות שהם באותו חדש קרוב לדי' שעות וכן כלם וכן משתמשים בזה בידיעת שעות היום לכמה ענינים אחרים" עכ"ל. לא ברור עד כמה דבריו לגבי ה"יש שמחלקים" הראשון שייכים ממש לסוגיא של סוף זמן ק"ש והגדרת "שעה" לאורך כל הש"ס. וגם א"נ שזאת היתה כונתו (וכפי שכבר משתקף מלשון השאלה של הרב שמואל בר דוד חלאיו אליו ששאל "אם הוא אמת שיש שעות גדולות ושעות קטנות ואיך הם") יש לברר האם המשפט החותם של התשובה מתיחס רק לפסקא האחרונה הדנה בשעות זמניות או שמא גם אל הפסקא הקודמת הדנה בשעות שוות. בשו"ת מהרי"ל סימן קנב' קבע שיש לחשב את שעות היממה בחשבון של שעות זמניות, גם הוא כבעל תה"ד לא מזכיר כלל את דעת הרמב"ם בנושא (לא מפיהמ"ש ואפילו ממשנה תורה). מלשונו של השואל (מובא בסימן קנ' במהד' הישנה) "או אם נאמר כאן כאשר פירשו התוספות משאנ"ץ פ"ק דברכות על תפילת שחרית שאינו מתחלק היום לפי סדר שצ"ם חנכ"ל" קשה לדעת כיצד הבין את שיטתם של רש"י ותוס' שאנ"ץ (אין הרבה אפשרויות שונות בסוגיא אך הדיון הוא עדיין בנושא חישוב השעות בתקופות ומסופקני אם תהיה נפ"מ רחבה מההבנה כאן), הרי קורן טען שאלו אולי התוס' המחשבים שעות זמניות אותם כנ"ל ראה תה"ד בימי חורפו - אך נראה יותר לומר שה"נימוקים" שמביא מהרי"ל בתשובה הם אותם התוס' ומפאת חוסר הבהירות לא תהיה בינתיים ברירה אלא להשאיר כאן את הנושא לעיון עד לרגע שבו הערפל יתפזר. תמוה מאד מדוע אין השואל והמשיב מתייחסים לנושא של סוף זמן ק"ש ותפלת שחרית, ומדלגים למנחה קטנה, ואולי פשוט היה להם שסוף הזמן של ק"ש של שחרית ושאר דברים שלפני חצות היום מחושבים ע"פ שעות שוות, ולענין מנחה וקבלת שבת בלבד הולכים אחר שעות זמניות ו"לעולם חשבינן ו' שעות מחצות עד הערב" והסיבה לחילוק הזה היא משום "דילפינן מחלקיהו לשני ערבים ומכי ינטו צללי ערב (פסחים נח':) ומכי משחרי כתלי (יומא כח':) - ממילא החישוב לגבי מנחה גרידא הוא ע"פ שעות זמניות. וגם תה"ד אשר כתב "הועתק לי תשובה מאחד הגדולים שהשיב ג"כ לחשוב היום לעולם ליב' שעות" והתשובה אותה ראה עלולה להיות תשובתו הנ"ל של מהרי"ל - אך גם שם הדיון הוא לגבי תחלת זמנה של ערבית מבעוד יום, ותה"ד

עצמו מסייג את ההבנה בתשובת מהרי"ל ואומר בסוף המשפט "לענין מנחה גדולה" אך אין זה לכל דיני התורה.⁹

מיקום השעות

בכל מקום ומקום בעולם עד שנת תרמ"ד (1884 למנינם) לוח הזמנים היה כך שבאמת בשעה שתיים עשרה בצהריים היתה שעת חצות האמיתית בה היום מתחלק בדיוק לשני חלקים שוים והשמש בדיוק באמצע השמים. ואת השעון היו מכוונים תמיד ע"פ שעת החצות האמיתית - והשעות עצמן היו שעות שוות¹⁰. לכן ההולכים אחר שעות שוות (מלבד הגישה של תה"ד וסיעתו) טענו שאורך הלילה והיום למשל הוא לעולם יב' שעות שוות גם אם הם ארוכים יותר - ובתחילתו ובסופו ינוכה מספר שווה של שעות, ומאידך שעת חצות נשארת ולא משתנה והיא לעולם בשעה שתיים עשרה שבשעונים - דבר שלא יהיה נכון לימינו כלל כשבארץ ישראל השעות הן קבועות ולא משתנות כל יום מחדש ולפעמים חצות האמיתי לפני שעה שתיים עשרה ולפעמים אחריה¹¹, ובארץ ישראל הולכים בכלל ע"פ ה"שעון הסטנדרטי" (עיין הערה 11) - ולוח הזמנים שלנו לא תואם לקו האורך שלנו כ"א לקו האורך של אלכסנדריה, ונוסף על

⁹ ברוך שכונתי לדעתו של שו"ת מנחת אלעזר סימן סט' בהבנתו בפשט הגמ' לגבי תמיד של בין הערביים - וכעת אפשר לומר שהוא הדין לגבי מהרי"ל המצטט את אותן גמ'. ושמא ע"מ להרחיק את המעיינים בתשובה מן החילוק הזה (ואולי גם מעצם התמיהה מדוע לא הזכיר את סו"ז ק"ש), שיבשו את דבריו והוסיפו בדפוס קראקא את המילה "שחרית" למשפט בו קובע מהרי"ל שפשיטא דאזלינן בתר שעות זמניות ע"ש.

¹⁰ עיין במנחת אלעזר הנ"ל בסוף הסימן אשר נראה שחי בתקופה בה עדיין חלק מן העיירות נהגו כך - אע"פ שהממשל כבר שינה את מיקום השעות ביממה כפי שיתבאר לקמן. ועיין בספר הזמנים בהלכה ח"א פרק יא'.

¹¹ ואולי לשיטת שו"ת משכנות יעקב סימן עט', אע"פ שלא כתב כך בפירוש, י"ל שכיון שחז"ל לדעתו קבעו את לוחות הזמנים לפי ימי ניסן ותשרי - ממילא גם שעת החצות לא תזוז אחורה או קדימה אע"פ שהיא (כמו הנ"ח החמה) משתנה מיום ליום כיון שאין 24 שעות שוות בין החצות דהיום לחצות דאתמול. וכפי שמחושב ב"שעון המקומי" (ולא "השעון הסטנדרטי" בו אנו משתמשים) בו החצות הממוצע של השנה משמש כשעה שתיים עשרה לאורך כל השנה. עיין לגבי "חצות הממוצע" הזה באנצ' תלמודית חט"ז עמ' תקג'. את הדברים כתבתי בהערת שוליים כיון שלבי אומר לי שהסיכוי שהמשכנות יעקב סובר כך בלתי אפשרי והדברים מובאים יותר כרעיון מחדש בפ"ע שטרם ראיתי כתוב במפורש, אך הרעיון אכן נובע מן התפיסה של המשכנות יעקב ואכמ"ל.

אלו גם שעון הקיץ. ויוצא שמיקום שעות היממה משתנה לחלוטין ביחס לשעוניהם של גדולי האחרונים ולכן אל לנו להתבלבל תו"כ העיון במקורות¹².

המנהג בימי התלמוד הראשונים

קשה לדעת לאור הדברים שהבאנו, גם אחרי הדברים שכתבו הפוסקים הנז' יחד עם תה"ד, כיצד נהגו גם בימי הראשונים. וזאת כיון שבדברי הראשונים אשר הבאנו כחולקים על שיטת הרמב"ם וסיעתו, כולל מהר"ח או"ז, לא מצאנו קביעה שלא משתמעת לשתי פנים שאזלינן בתר שעות שוות וגם לגבי זמן ק"ש כו'. ישנה ההבנה של האגרות משה (או"ח ח"ב סוס"כ) אשר ההנחה הפשוטה של הראשונים כולם אשר שתמו את דבריהם היתה כפי שיטת הרמב"ם. מבחינתנו זה הרושם שנוצר לאור העובדה שפשוט הוא שבימי הגמ' השעות בעיני בני אדם היו ע"פ תנועת השמש בשמים¹³. אך ישנם אחרונים שהקשו רבות על הרמב"ם ומדבריהם משמע, לפעמים מפורשות, שהרמב"ם בא בדבריו בפיהמ"ש לחדש חידוש, ושהמושג "שעה" לדעתם לא סובל את ההגדרה של הרמב"ם "שהיא סברת עצמו, לא קבלה מרבנותו שכן אין אחד מפוסקי ההלכות זכר את זאת, ואין לה על מה להשען... בסברתו דשעות זמניות שחדש והוסיף משה מדעתו" כו' (מור וקציעה ליעב"ץ סימן א' ד"ה ולענין. ומשמע מכאן שחזר בו היעב"ץ לגבי ההנחה הנרמזת בסוף דבריו בלחם שמים פ"א מ"ב לגבי המנהג

¹² כפי שהתבלבלתי בתחילה כשראיתי בדברי יוסף לר' יוסף שוארץ בדרך מבוא השמש דף נט': בהערה שם שמוה"ר נתן כ"ץ אדלר אמר שחצות תמיד באותה שעה (11) לאורך כל השנה! ומסיבות שאין כאן מקומן מתוך כל הבלבול שנבע מחוסר הידע הנ"ל היה לי כיוון חשיבה על פיו האומרים שמחשבים את שעות היממה ע"פ שעות זמניות יגידו שהחצות משתנה ואילו מ"ד שהחישוב ע"פ שעות שוות אומרים משום מה ששעות חצות לא משתנה בשעון לאורך כל השנה וכמו זמן ק"ש... - על כן חשבתי אפילו לברר ולהעמיק בדברי הר' אדלר זלה"ה בתחילה שמא מצטרף הוא ליעב"ץ וסיעתו! וכבר שמעתי שבאחת הקהילות הבינו ג"כ את דברי האחרונים הללו כפשוטן בלי לחלק את החילוק הנ"ל בין ימיהם לימינו וטעו וקבעו את זמי חצות וק"ש וכו' ע"פ השעונים של ימינו.

¹³ הזמן בו השעון קיבל תפקיד מהותי בחיינו ונהיה חלק בלתי נפרד ממערכת המושגים שלנו אינו הנתון המדויק היחיד שחסר לי ע"מ שאדע כיצד התייחסו בעבר העם השוכן בישראל ובבבל למושג של שעה. באיזה שעון (אם בכלל היה גם בידיהם) באמת השתמשו בתקופה ההיא ומה היה ייעודו? השעון היה נפוץ ושימושי בריכוזי האוכלוסין היהודים? המצב לכן הוא שאין סיכוי למצוא מידע אשר באמצעותו אוכל להכריע בבירור לפי אחת מן השיטות. אני בהחלט רואה כאפשרות שבעבר השעונים היו מורים דווקא על שעות זמניות, אך מפאת חוסר שכיחותם (איפה עוד בתלמוד מוזכר יצור כזה מלבד במשנה במסכת כלים!?) לא יקדם אותנו המידע הזה במאומה ולא נשללת האפשרות שהחיים התנהלו ע"פ השעות השוות.

הפוסקים שקדמו לרמב"ם). "והנה הרמב"ם ז"ל הוא שחידש הדבר דמחשבינן כל השעות בש"ס זמניות" (משכנות יעקב סימן עט') וכ"כ בשלחן הטהור ש"כ כל הראשונים" סוברים שיש לחשב את השעות כפי שמחשבים התוכנים דאמצע היום הוא שוה תמיד ושש שעות שוות שייכין ליום וכן אחריו. עיקר הדיון נראה בעליל כתלוי בנוהג שבימי התלמוד ונראה פשוט שהדיון באחרונים והוכחותיהם מדברי הגמ' לגבי זמן סעודה (פסחים יב': וקז':) זמני שינת בני מלכים (פסחים קז': וברכות ג':-ד': וט':) ואפילו טעות העדים (סנהדרין מ'). ושהיית שעה לפני התפילה (ברכות לב':) תלויים בהבנה בסיסית באיך שהשעון הביולוגי של בני האדם הורה להם שחלפה שעה.

הביאור בסוגיות

כאן המקום להעיר שהיה גלוי וידוע שעם ישראל יפוזרו גם בארצות הצפוניות¹⁴ ודברי חז"ל מן הסתם שייכים גם למי שלא גר בארץ ישראל ובבבל, דלא מסתבר שדברו על קימת בני מלכים שבארץ ישראל גרידא ושלמסקנה ק"ש תהיה בכל מקום בעולם ברבע היום כשהנתון שעל פיו הגיעו חכמים למסקנה לא מתחבר עם הדרישה המעשית שלהם משוכני הארצות הצפוניות לגבי סוף זמן ק"ש. ולכן דחיית קושיותיהם של היעב"ץ וסיעתו - משום שמקור העצמתן היה הפערים שבאורכי היממה בין הקיץ לבין החורף האירופי (הדוגמאות שהובאו היו ממקומות בהם יותר משמונה עשרה שעות לילה בשיא החורף [לעומת ארבע עשרה שעות בלבד בישראל] וכן להיפך לגבי הימים הארוכים בקיץ) - אינה נכונה ברוב המקרים (וראה לקמן ב"אפשרות שלישית" דאפכא מסתברא). ובבירור הדברים בצורה מקיפה יש להביא שלוש אפשרויות אשר מסכמות את המבט בסוגיות התלמודיות טרם ניגשים להכרעה הלכתית (ההתפרטויות של הנקודות הללו ארוכות ביותר ואין בדברים המובאים כאן אלא פתח למעיין בכל הנוגע לנושאים הללו ואת הכל יש לשקלל עם פסקי הראשונים וראשוני האחרונים שהובאו לעיל והאחרונים שיובאו לקמן):

¹⁴ עיין דוגמא לכך בתשובת רב האי גאון סימן מ"ו בשערי תשובה. ובעת ליקוט המקורות ראיתי את הסברא הזאת בדברי אחד מגדולי ישראל גם בקשר לנידוננו, וכך באמת רואים בדברי ר"י בתוס' בעירובין נ"ו, א שם התחשב גם בלילות שאורכם י"ח שעות, ולא התעלם מכך כפי שמן הסתם היה מתעלם מן הלילה שבקוטב.

אפשרות ראשונה: הגמ' בכל נושא נתנה את הרמז כיצד לחשב את השעות - לוח הזמנים הטבעי של האדם בכל אחד מן הנתונים המובאים בסוגיות בגמ' הוא אשר קובע את הקריטריונים של המצוה. יש עדויות חשובות (אשר אין כאן המקום ללקטן ולהעמיק בכאן"א מהן) שבהן אפשר לראות כיצד נהגו באיזורים רבים בכדור הארץ. כפי שמוצאים בדברי בעל הלקט יושר "ולע"ד נראה דזמן סעודה היא בדי' (שעות שוות מן הבקר) אפילו בימים הארוכים דמסתמא ההיא ברייתא הת' דשעה ראשונה מאכל לודים איירי בכל הימים ולא דוקא בימי ניסן ותשרי וכן המנהג לאומות העולם עדיין במדינות" - מה שאומר שזמן אכילה, עם כל ההשלכות הנגזרות ממנו, מורכב משעות שוות אף במקומות הצפוניים לארץ ישראל בהם גר בעל הלק"י וכ"ש בארץ ישראל הקרובה לקו המשווה¹⁵. וכך גם לגבי היעזרות בעדויות על היארכות זמן השינה בחורף ביחס לקיץ ובמדינות צפוניות ביחס לארץ ישראל אשר באמצעותן אפשר לקבל אולי מבט ברור יותר על הסוגיה של סוף זמן ק"ש¹⁶. באמת ברגע שיהיה שינוי מהותי מפאת ריחוק של מדינה מסוימת מקו המשווה עד כדי כך שדברי הגמ' לא יתאפשרו - ממילא נתעלם מן האיזור הזה (כפי שהיעב"ץ וסיעתו בעצמם התעלמו ממקומות בהם הלילה ארוך משמונה עשרה שעות) וכנראה זה נובע מכך שחיים טבעיים של בני אדם לא מתאפשרים שם ומשם באמת כבר א"א ללמוד ולהביא ראיות. ההלכות למעשה באלו המקומות החריגים לא שייכות לנושא המאמר ובמיוחד לאור תתי הנושאים הרבים השייכים לסוגיא¹⁷ ובכל אופן ברור כשמש שהתלמוד לא התייחס לאלו המקומות. חשוב

¹⁵ ואפשר בדוחק להגיד שכבר בתקופה קדומה כתקופת הלק"י התחילו לחיות בצורה לא תואמת לימי הגמ' - וגם בהצטרף להתפשטות הגדולה של השימוש השעון בעל שעות שוות, אך זהו תחום מחקר ועיוני שאין בכוונתי להכנס אליו.

¹⁶ לפליאתי מצאתי זכר לדבר בדברי הט"ז (סימן תמ"ג סק"ג) ודברים קצת קשורים לנידוננו בלשון הפמ"ג במשב"ז (סימן נ"ח סק"א): "והנה בני מלכים עומדים בסוף שעה ב' כמ"ש ז"ל ושהין בלבישתן שעה אחת ע"י ב"ח ופרי"ח וצ"ל דהכל לפי הזמן הן בשינה ואף בלבישתן כשהיום קצר ממחרין ללבוש ומשום הכי משערין זמניות" - ואין בדברים הללו עדות לא לגבי התקופה שלו ובטח שלא על התקופה הקדומה לגביה יש לנו רק הערכות וסברות. והחולקים עליהם (כ"א מן הגישות בדרך שלה והחשבונות הנובעים מכך) טענו שהשעון הביולוגי של האדם בנוי לפי ימי ניסן ותשרי בהם הלילה שווה ליום.

¹⁷ כגון השאלה על כך שאמנם בקטבים חישוב השעות הוא שיממה חולפת לאחר עשרים וארבע שעות אע"פ שלילה כיום יאיר כחצי שנה וזמני ק"ש וכו' לא בשמים הם אלא תמיד י"ב שעות שוות ביום וי"ב שעות שוות בלילה (יעו"ע בשו"ת חמדה גנוזה ח"א סימן ג' אות ד' מד"ה ולעני"ד, בשו"ת דברי יציב סימן ק"ח אות ט"ו ואילך ובספר הזמנים בהלכה ח"א פ"ח סעיפים ד'-ט"ו) אך מה הדין כשאתה שוכן בקו רוחב בו רק בימים ספורים בשנה לא שוקעת/זורחת השמש - האם המקום יוגדר מסברא כבעייתו כהקוטב להלכה לאורך כל השנה או שמא רק באלו הימים! (וכאן המקום להעיר שאם משום מה יתברר ששעונו הביולוגי של האדם משתנה, ושהוא אף מתאים א"ע כפי הלילות והימים של מקומות כאלה כגון באיזורים כקו רוחב 66.5 מעלות שם רק ביום אחד בשנה השמש לא שוקעת ולא זורחת - הרי שאורך היממה אולי יכפיל את עצמו כמה וכמה פעמים בשנה מבחינה הלכתית לארבעים ושמונה שעות, וזאת לאו דוקא למ"ד שאורך היום, גם בקטבים, נקבע כפשוטו לפי מחזורי שקיעת וזריחת השמש [עין בדבריהם בספר הזמנים בהלכה פ"ח סעיף י"ג ובאמת שדבריהם, אשר בקוטב בחלוף שנה יחשב זאת

לדעת שחז"ל דיברו לאנשים בעלי מערכת מושגים והתנהגות יום יומית השונים משלנו ולכן אין להחפז ולקבוע על אילו שעות דברו חז"ל בכ"א מן הסוגיות כל עוד דברי רוב הראשונים סתומים. ואין זה מן הנמנע להעמיד באחת הסוגיות שכונת חז"ל שם לשעות השוות שבימי ניסן ותשרי \ קו המשוה. וכך מיושבת הסוגיא בעירובין - בעניני תקופות דברו חז"ל על שעות שוות ותו ל"ק קושית ר"י הידועה. וז"ל בעל ספר העיבור (מאמר א' שער עשירי): "היום נחלק לדברי רז"ל ולדברי שאר החכמים בכל האומות לכדי חלקים שוין שהם נקראין שעות... ואע"פ שאין הלילה והיום שוין במדתן תמצא כל אחד מהן בפני עצמו נחלק ליב' חלקים שוין ויהיה כל אחד ואחד מן הלילה ומן היום בכל העולם מיב' שעות... ומדברי רבותינו ז"ל למדנו החילוף אשר בין הימים והלילות במשכנות הארץ כאשר הם אומרים מתקופה תשרי ועד תקופת ניסן הלילה עודפת על היום מתקופת ניסן עד תקופת תשרי היום עודף על הלילה בתקופת ניסן ותשרי שניהן שוין בכל העולם וכיון שלמדנו הענין הזה מדברי רבותינו ז"ל והיו בקיאין בו בקבלה להם ראינו שהם חושבין מולדות ותקופות על שעות וחלקים שהן שוות במדתן כל ימות השנה ולא צוו עלינו לחלף מדות השעות בין היום ובין הלילה לא בימי החורף ולא בימי הקיץ ולא בחשבון התקופות ולא בחשבון המולדות - נתברר לנו בירור יפה שאין בו שום ספקא שכל החשבון הזה קבעו אותו על ימות קו השוה אשר בארץ". וגם מדברי הרמב"ם בפייהמ"ש כשכתב "ודע שכל השעות הנז' במשנה אינן אלא שעות זמניות" אפשר לדייק שגם הוא יחלק בין הסוגיות ולא יקבע בכולן שהשעות הן זמניות דרק במשנה השעות שיוזכרו הן זמניות אך לא שלל את זה שבתלמוד יהיו סוגיות בהן השעות הן שוות. ורואים אנו שחז"ל ידרשו מאיתנו לדעת מראש ע"פ ההקשרים על אילו שעות דיברו בכל סוגיא בלי שיבארו בדיוק על אילו שעות מדובר. אך באמת שאין לדקדק כנ"ל בלשון הרמב"ם כיון שבשו"ת (עיין לעיל פסקא ראשונה) הרמב"ם קובע

השוכן שם כיום אחד, לא כ"כ מקובלים] אלא לכו"ע ואכמ"ל. והשאלה היא שאלה מרתקת, גם כשאלה תיאורטית [הנתונים המדעיים שמצאתי בינתיים שוללים רעיון יוצא דופן שכזה] לגבי גבולות יכולותיו של השעון הביולוגי של האדם אשר עצם השתנותו מוטלת בספק גדול כדלקמן) ואיך יחושבו השעות הזמניות באלו המקומות כאשר אין זה מתאפשר לפי שיטת סו"ז ק"ש של המג"א? איפה נעמיד גבול ונגיד שלמקום מסוים לא התייחסו חז"ל? ואולי יגידו בעלי הסברא שהיום ההלכתי בהגדרתו תמיד שש שעות שוות לפני ואחרי חצות שמכאן ראייה לשיטתם - חז"ל לא הסתבכו יותר מדי וקבעו את דבריהם בשווה לכל שוכני תבל. הדברים עדיין צריכים ליבון רב והסתכלות רחבה (ועצם הרעיון שאביא הוא אולי חידוש) אך דוגמא להבנת שיטתם בהבנת גבולות השעון ביולוגי של האדם לפי חז"ל וההתמודדות עם השאלות שהצגתי היא כמו גדרי זמן שכיבה אשר לאורך אשמורה ראשונה - לשיטתם יש להקשות כיצד קבע ר"א גבול כ"כ מוקדם לסו"ז ק"ש כשיש ארצות בהן השמש תשקע תשע שעות אחר חצות? אי"ו שחז"ל, ור"א בתוכם, לא מדברים על ארצות מקו הרוחב ההוא ואילך (אמנם לכאן כבר אי"א להכניס את שיטת המשכנ"י כיון שכתב בבירור שזמן ק"ש לא תלוי ביום ובלילה אלא בזמן שכיבה וקימה - ושמה לשיטתו אפשר להגיד שחז"ל דברו על מקומות יותר רחוקים מקו המשוה, וממילא גם יוכל להעצים את קושיותיו על מ"ד שעות זמניות ממקומות חריגים יותר).

שכל השעות הנז' בתלמוד הן זמניות. ויש להוסיף שגם אם נשאר מסופקים לאחר התירוץ על ספיקו של ר"י בעירובין¹⁸ (כיון שלא ברור מדוע ר"י לא העלה את האפשרות הזאת כתירוץ - ועיין לקמן ב"אפשרות שניה") - אעפ"כ ודאי שמצד ההגיון אין לשלול את האפשרות הזאת.

אפשרות שניה: יכול מאד להיות שבסוגיות הש"ס בפשטות א"א לדעת מראש האם מדובר בשעה זמנית או לא (עבדכם הנאמן לא חי בדיוק בתקופתם ומפאת הספק מקבלת האפשרות הזאת משקל שוה לקודמתה) - וכיון שכך, כשאחד הראשונים מפרש סוגיה בצורה מסוימת ממילא יש לדייק שכך היא דעתו גם לגבי כל שאר המקומות בהם מוזכרות שעות בש"ס. וזאת משום שאולי דברי חז"ל לא מפורשים בכל מקום וממילא כונתם צריכה להיות אחידה בכל מקום שבו מוזכרות שעות (ודאי שיש יוצאים מן הכלל בהם לא מדובר בשעה זמנית או שוה - ראה בדוגמאות שמביא בשו"ת חת"ס או"ח סימן קצט' וברור שלא נפרש את משמעות המילה הזאת בצורה שלא תעלה על הדעת! ולא חסרות דוגמאות למילים בעלות משמעויות כפולות הרחוקות אחת מן השניה כרחוק מזרח ממערב).

אפשרות שלישית: עצם הרעיון שחז"ל מדברים בשיעורי זמן מסוימים אשר שייכים רק לימי ניסן ותשרי הוא כמעט הכרחי כאשר המשמעות של הדברים משתנה בהתאם לעונה. דברי רבי יהודה במסכת פסחים (צד'): על כך ש"מהלך אדם בינוני ביום עשר פרסאות ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין" כו' הם דוגמא מובהקת לכך שחז"ל מן הסתם מדברים על התקופות שבהן הלילה והיום שוים. השלב הבא הוא ההשלכות לגבי שאר השנה. אפשר לומר שהדפוס של היום נשאר כך גם בשאר השנה (אמנם אז הדוגמא שהבאתי לא בדיוק מסייעת לכך כיון שדוקא שם הביאור המתקבל על הדעת הוא שלאורך השנה משך הזמן ישתנה כפי אורך הזמן שבין עלות השחר להנץ החמה - וכפי שפירש מהר"י קאפח באות לבי' בהל' ק"ש פ"א הי"א וכפי שציין הרי" פרופי' יהודה לוי בספרו זמנים כהלכה עמ' מב' בהערת שוליים ואכמ"ל) ואז כל היחס אל היממה וחלקיה צריך להיות כפי שהצגנו בדברי התוס' רא"ש (באפשרות הראשונה בהבנתו) וכו', וכפי שלאורך כל השנה אורכה של עונת וסת לא משתנה לדעתו של הראב"ה (ושמא משום שגלוי וידוע היה שעמ"י יגלה לארצות הצפוניות הרחוקות ולא יוכלו לדעת כיצד לקבוע את לוחות הזמנים והאם התייחסו חז"ל למקומות אלו וכיצד

¹⁸ וכמו בע"ס העבור תירצו גם תוס' הרא"ש הנ"ל ע"פ ההבנה הראשונה ותלמידו בעל ספר יסוד עולם (עמ' לג' מאמר ב' פרק יג' - וכמו בעל ספר העבור הוסיף את העובדה שנקבעו חשבונות מולדות ותקופות ע"פ קו המשוה) וכן עוד אחרונים כהיעב"ץ בהגהותיו בעירובין נו'.

היה צריך לנהוג השעון הביולוגי של האדם במקומות הללו וכו'). בחסדי שמים נפלאים ראיתי שראיה המחזקת את הסברא הזאת והיא שסברת היעב"ץ וסיעתו מתחזקת - דוקא בגלל העובדה שחיו באירופה, הרי המקום שבו יותר מסתבר שבעקבות השתבשות לוח הזמנים הטבעי של האדם ישתנה השעון הביולוגי הוא בארצות הקרובות לקו המשווה בהן השתנותו והדרגתית והמזערית מדי יום של אורך הלילה לא גורמת לפערים משמעותיים בין אורכו בקיץ לבין אורכו בחורף, אך מדוע א"כ שוללים כ"כ היעב"ץ וסיעתו את שינוי אורך השינה בארצותיהם הרחוקות מקו המשווה? הרי דוקא שם לא היה צריך השעון הביולוגי של האדם "להתעדכן"! אין אפילו שריד וזכר לצורך גדול יותר לישון במקום בו אורך הלילה בחורף הוא פי שנים ויותר ביחס לקיץ!¹⁹ . ודרך נוספת להבנה היא שהדפוס של השעה נשאר כמות שהוא גם אם לדעתם משתנה אורכה של היממה ואז היחס אל היממה וחלקיה צריך להיות כפי שהצגנו באריכות בספיקו של ר"י ובדברי תה"ד וסיעתו.

סיכום

נותרו בירורים רבים בדברי הראשונים (אפילו בדברי הרמב"ם) הנובעים מן המוזכר לאורך המאמר ובמיוחד לאור דברי רוב ראשוני האחרונים אשר לא הלכו בדרכו של הרמב"ם - מה שמותיר את השאלה מנין קבלו את דרך החישוב שלהם. הפני יהושע בברכות (ג, א במהדו"ב) האריך בראיות לצד זאת השיטה האחרונה וסיים באמרו: "אין צורך להאריך בזה כיון דכבר נהוג מר כי אתריה ומר כי אתריה" ולא נכנס בדיוק לקביעה כוללת הלכה למעשה, אך נראה לאחר דבריו אלו וכן כשאומר "לאחר העיון

¹⁹ והדברים יציבים ועומדים ואין כאן "מחלוקת במציאות" בין היעב"ץ וסיעתו עם האחרונים אשר קבעו אחרת במסגרת הדיון על מבנה היום הטבעי של האדם. אמנם זכור לי שהיכן שהוא ראיתי שמעיד אחד מן המחברים על תקופתו אחרת אפילו בנושא הזה של הצורך בשעות שינה נוספות לפי אורך הלילה אך אין צורך בהרבה פלפולים ודבריהם של היעב"ץ וסיעתו מתקבלים מציאותית - ואמנם בחורף אדם חש צורך לישון מוקדם יותר (בעקבות הפרשת ההורמון מלטונין בשעות החשיכה), אך הצורך הבסיסי המוזכר בכל מקום שראיתי בשמונה שעות שינה לא משתנה בין החורף לקיץ. וכשהרמב"ם בפ"ד בהלי דעות כותב שזקוק האדם לשמונה שעות של שינה אפשר בדוחק לומר שכונתו לשעות זמניות ושדבריו שם הם לגבי ימי ניסן ותשרי אז באמת שמונה שעות הן שליש היממה, אך גם לפי"ז (אע"פ שההבנה היותר מרווחת היא שהרמב"ם לא מחלק בין עונה לעונה - וכאן הדברים ברורים עוד ביחס להבנה השניה שהבאנו בהלי תפילה, שם הרמב"ם דיבר סו"ס על שליש היום ולא היממה אשר ארכה לא משתנה כבני"ד) אפשר להסביר בקלות מדוע כתב כך, ואין להאריך בזה.

בש"ס ופוסקים לא מצינו בשום דוכתא דכל היכא דקתני חשבון שעות היינו שעות זמניות" שאין הוא רואה את דברי הרמב"ם כמחייבים. השו"ע (סימן נ"ח ס"א וסימן פ"ט ס"א) ורמ"א (סימן רל"ג ס"א) ונושאי הכלים קבעו שהשעות בהן יחושבו זמני היממה הן שעות זמניות, ויש לברר מדוע הרמ"א לא נותן חשיבות לשיטת בעל תה"ד כפי שעשה בהזכירו את דבריו לקולא לגבי איסור חמץ בער"פ (סימן תמ"ג) ואולי באמת יש ללמוד שהרמ"א יורה להחמיר בקיץ כפי שיטת בעל תה"ד לגבי סו"ז ק"ש. אך מוצאים אנו בשו"ת משכנות יעקב לימוד זכות על המנהג הידוע של איחור תפילת שחרית בקהלות ישראל, כשהוא מבסס את השיטה הטוענת שהיום מתחיל תמיד ששעות שוות לפני חצות ומסתיים תמיד ששעות אחר חצות, וכמותו גם שו"ת מנחת אלעזר המעיד שכך נוהגים חסידים ואנשי מעשה. סיעת האחרונים אשר הזכרנו כסוברים כך לדינא הם היעב"ץ (לחם שמים ברכות פ"א מ"ב ופ"ה מ"א ובמור וקציעה סימן א', נ"ח ועוד), מהרי"א מקאמרנא (מעשה אורג ברכות פ"א מ"ב, זהר חי ושלחן הטהור במקורות הנ"ל ובאוצר החיים דברים פ"ו בתחילת מצוה תכ"א בד"ה "מדיני המצוה" ועוד) ובשם רבו מהרצ"ה מזידיצ'וב²⁰, והם נהגו כך הלכה למעשה לחומרא לעומת שיטת הרמב"ם ושו"ע (והיעב"ץ בסיומן תמ"ג הקל לעומת הרמב"ם בדרבנן). מהרי"א הזכיר גם את בעל הפנ"י, אור החיים הק' ובעל הדרישה שסוברים כמותו ולא ברור מדוע קבע כך; בדברי הפנ"י עוד אפשר לטעון כך אך אין זה מתאפשר לגבי הדרישה (הן מדבריו ביו"ד סימן קפ"ד אות ב' שם לא שולל את דברי הב"י ואף בשיטת האביאסף מביא הבנה השוללת את הבנת מהרי"א [וכמותו גם היעב"ץ] בזאת, וכך גם באו"ח סימן נ"ח אות א' בפרישה²¹. בספרי אוה"ח הק' טרם מצאתי קביעה שכזאת. היעב"ץ אשר כתב רבות בנושא זה התייחס לרוב לדעת מח"ס שערי ציון²² אשר גם הוא קובע שיש למנות תמיד שעות שוות אך חלק עליו כיון שקבע שמנין שעות הלילה

²⁰ אשר נהג כך משום דברי הזהר ויקהל (דף קצה'): "דלתלת סטרין אתפלג ליליא בתריסר שעותי דהו רשימין ביה ואי אתוספן שעותי בליליא אינון שעותי דמתוספאן דיממא אינון ולא אתחשיבו מליליא בר תריסר דאינון דילה". כמותו הבין כך את הזהר גם היעב"ץ ויש אריכות גדולה בנוה"כ של השו"ע (וגם בשו"ת שב יעקב סימן א' ובאג"מ או"ח ח"ב סימן כ') ביחס למאמר הזהר הזה בנוגע לזמן תיקון חצות ושאר השלכות.

²¹ ובספר הזמנים בהלכה דייק מן הפרישה באו"ח סימן צב' אות ב' שכך דעתו לגבי שהיית שעה קודם התפילה, אך גם אם נבין כך - עדיין אין די בזה כדי לתרץ את מש"כ מהרי"א לאור המקורות הנ"ל בהם המשמעות אחרת בדברי בעל הדרישה.

²² לר' נתן נטע הנובר זצ"ל בתחילת שער א'-תיקון חצות. הזכרתי את דברי היעב"ץ בהשגתו עליו אך לא רציתי להתייחס לדברים בהרחבה (ולהגדיר זאת כ"שיטה רביעית") כיון שלא נראה לי בפשטות מלשונו שם שהחשבונות הכתובים על זמן תיקון חצות מחייבים גם לגבי סוף זמן הלילה בהקשר לחישוב סו"ז ק"ש של שחרית ואף שהיעב"ץ טען שזאת כונתו אין אנו רואים בשאר הפוסקים שעד כדי כך הבינו את דברי בעל ספר שערי ציון.

משתנה כל יום מחדש בהתאם לתחילת הלילה וממילא גם הבקר מתחיל רק י"ב שעות אח"כ (גם בלילות הקיציים) עם כל ההשלכות ההלכתיות של זה.